

УДК 32:378] (477) "1920/1929"

Н. І. Іванцова

**«ПОЛІТИЧНЕ ЗАВОЮВАННЯ» БІЛЬШОВИКАМИ ВИЩОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ
у 20–х рр. ХХ ст.**

Стаття присвячена історії процесу «політичного завоювання» вищої школи більшовицьким урядом України. Під даним терміном розумілось забезпечення «революційного напрямку» діяльності вищої школи, політичне виховання всіх студентів у дусі більшовицької ідеології, використання вищої школи для створення якнайбільшої кількості спеціалістів – вихідців з пролетаріату, особливо з числа членів РКП(б), реорганізація структури вищої освіти через ліквідацію університетів і вчених ступенів й звань, збільшення робітничого прошарку студентства і викладачів, а також за рахунок масових чисток.

Ключові слова: Вищий навчальний заклад, більшовицький уряд, реорганізація структури вищої освіти, Народний комісаріат освіти, робітничі факультети, політичні «чистки».

Статья посвящена истории процесса «политического завоевания» высшей школы большевистским правительством Украины. Под данным термином подразумевается обеспечение «революционного направления» деятельности высшей школы, политическое воспитание всех студентов в духе большевистской идеологии, использование высшей школы для создания огромного количества специалистов – выходцев из пролетариата, особенно из числа членов РКП(б), реорганизация структуры высшего образования через ликвидацию университетов и ученых степеней и званий, увеличение рабочей прослойки студенчества и преподавателей, а также за счет массовых чисток.

Ключевые слова: Высшее учебное заведение, большевистское правительство, реорганизация структуры высшего образования, Народный комиссариат образования, рабочие факультеты, политические «чистки».

The paper deals with the history of «political invasion» of higher education by the Bolshevik government of Ukraine. «Political invasion» means insurances of the «revolution direction» of higher education of all students according to the Bolshevik ideology, restructurization of higher education, proletarianization of students and professors, political repressions.

Key words: higher educational establishment, bolshevist government, reorganization of structure of higher education, folk commissariat of education, workings faculties, political cleanings.

Постановка³⁰ проблеми. Система вищої освіти є одним з основних елементів формування інтелектуальної та політичної еліти суспільства, котра відіграє значну роль в історичному процесі. Саме ця обставина визначає актуальність теми даної статті. Дослідження системи вищої освіти в Україні у 1920-х роках сприятиме формуванню національної освіти і свідомості.

Аналіз актуальних досліджень. Джерельну базу статті становлять документи наркомату освіти та Головного управління професійної освіти України, розміщені в Центральному Державному архіві вищих органів влади та управління України, фонди Центрального державного історичного архіву України, документи правлячої на той час комуністичної партії, опубліковані в археографічних збірниках, а також статті тогочасних керівників освітньої системи України, опубліковані в періодичних виданнях 20-х рр. ХХ ст.

Проблематика «політичного завоювання» більшовиками вищої школи в Україні в тій чи іншій мірі ставилась дослідниками. Радянська історична наука висвітлювала цей процес виключно з класових позицій. І якщо в першій половині 20-х рр. дослідники – сучасники подій ще дозволяли собі критичний аналіз результатів партійно–державної політики в галузі освіти, то з кінця 20-х рр. після придушення внутрішньо-партійних опозицій у висвітленні даного питання панувала апологетика дій радянсько-державних органів, не підкріплена науковим аналізом. З кінця 80-х рр. ХХ ст. в науковій літературі поступово набрала силу тенденція до негативного зображення всіх сторін діяльності більшовиків, в тому числі в галузі освіти. В період незалежності України дана проблема спеціально не досліджувалась, хоча її окремі питання частково піднімались.

Певні моменти політичного тиску на освітні процеси у контексті вивчення проблеми формування національної інтелігенції розглядали такі науковці як Касьянов Г.В., Даниленко В.М. [14], Липинський В.В. [15], Масненко В.В., Ша-

ров І.Ф. [16], Мірошніченко М.І., Мірошніченко В.І. [17], Пузанов М.Ф., Терещенко Г.І. [18]. А також у «Нарисах історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.)» під редакцією Курносого Ю.О. [19] та «Очерках истории профессионально-технического образования в СССР» С.Я. Батишева, Н.Н. Кузьміна, та Е.Г. Осовського [20] та інші.

Мета статті – показати основні шляхи та засоби «політичного завоювання» більшовиками системи вищої освіти України у 20-ті рр. ХХ ст. як цілісної системи політично-адміністративних засобів.

Виклад основного матеріалу. Завдання перетворити освіту «із знаряддя класового панування буржуазії в знаряддя цілковитого знищення поділу суспільства на класи, знаряддя комуністичного переродження суспільства» [2, с.392] було поставлене в програмі РКП(б), прийнятій на її VIII з'їзді. Перша Всеросійська партійна нарада з питань народної освіти, яка відбулась у грудні 1920 р. поставила завдання «політичного завоювання» вищої школи. Під даним терміном розумілось по-перше, забезпечення «революційного напрямку» діяльності вищої школи, по-друге, політичне виховання всіх студентів у дусі більшовицької ідеології і по-третє, використання вищої школи для створення якнайбільшої кількості спеціалістів – вихідців з пролетаріату, особливо з числа членів РКП(б) [1, с.320].

У відповідності до поставленого завдання навчальні заклади, в тому числі вищої школи, перейшли у відання пролетарської держави, а їх діяльність була підпорядкована інтересам будівництва нового суспільства. Було ліквідоване до-революційне управління ВНЗ і перш за все – ради навчальних закладів.

Для загального керівництва діяльністю ВНЗ у вищих навчальних закладах вводилася посада політкомісара. Він призначався Наркоматом освіти як представник більшовицької партії і радянської держави, мав широкі повноваження і повинен був контролювати проведення у життя декретів Радянської влади та розпоряджень НКО, контролювати роботу ВНЗ, затверджувати річні звіти, штати викладачів та ін. При НКО УСРР та у Києві, Харкові й Катеринославі були створені ради комісарів ВНЗ. Вони повинні були слідкувати за здійсненням радянських декретів про освіту на місцях.

Згідно з постановою Наркомату освіти УСРР від 11 березня 1919р. «Про організацію управління навчальними закладами» [7, 1919, № 25, с.270] у ВНЗ створювалися науково-навчальні й освітні ради, у складі яких студенти були представлені в кількості, рівній числу професорів. У ВНЗ Києва, Харкова, Одеси були створені рево-

люційні ради й революційні бюро студентів, основним завданням яких була боротьба за «політичне завоювання» більшовиками вищої школи.

З метою витіснення з ВНЗ старої професури та наповнення їх новими викладацькими кадрами РНК УСРР декретом від 18 травня 1919 р. ліквідувала вчені ступені й звання, встановила новий порядок заміщення посад завідуючих кафедр та викладачів [3, с.50-51].

Важливим кроком до «політичного завоювання» вищої школи стала реорганізація структури вищої освіти, яка розпочалася на початку 20-х рр. ХХ ст. з ліквідації університетів і переформування їх в інститути народної освіти. Як підкреслював тодішній керівник Головного управління професійної освіти України (Укрго-ловпрофос) Я.П. Ряппо, університети ліквідувалися перш за все з метою усунення «ци-таделей ворожої буржуазно-кадетської професури» [10, ф.4805, оп.1, спр.23, арк. 156-161].

Ще одним шляхом «політичного завоювання» системи ВНЗ було досягнення змін у соціальному складі студентства, яке до початку 20-х рр. ХХ ст. формувалося переважно з буржуазних і дрібнобуржуазних верств міста і села. Зокрема, у 1920 р. діти робітників складали лише три відсотки, селян – шість відсотків від складу студентів ВНЗ України.

Регулювання соціального складу студентства держава здійснювала багатьма засобами. По-перше, було запроваджено практику ліквідації вступних іспитів і зарахування до навчання за соціальною ознакою. Це призвело до того, що «з 2000 студентів, зарахованих до основного відділення, в жовтні, 1920 р. групові заняття відвідували лише 300 – 400, а в лютому 1921 – 200» [9, с.48]. Результатом стала надзвичайно низька якість підготовки спеціалістів. Так, поповнення вчительських кадрів відбувалося за рахунок осіб, які взагалі не мали відповідної педосвіти. У 1928 р. мали формальне право викладати лише 43,2% педагогів початкової школи і 28,2% – семирічної [12, №2-3, с.9].

Другим засобом «пролетаризації» студентства стала практика рознарядок, запроваджена вперше під час прийому до ВНЗ у 1922 р. [11, ф.1, оп.20, спр.1770, арк.76].

Третім засобом збільшення робітничого прошарку було відкриття робітничих факультетів з наданням їх випускникам можливості без перешкод вступити до ВНЗ [3, с.95]. 7 березня 1921р. Раднарком України ухвалив рішення про відкриття 10 робітфаків у 7 містах України. Робітфаки вважалися не тільки каналом «робітничення» студентства, а й «головним

знаряддям політичного завоювання вищої ніколи» [8, с.54]. Студенти робітфаків відразу ж зайняли бойовничу позицію щодо старої професури і «соціально неблизьких» студентів [10, ф.4805, оп.1, арк.14].

У 1928 році в огляді ЦК КП(б)У «Про підготовку спеціалістів» йшлося про поганий рівень підготовки спеціалістів, які закінчили ВНЗ через робітфаки. Зазначалося, що господарчі органи неохоче приймають на роботу колишніх робітфаківців [11, ф.1, оп.20, спр.2703, арк.34-35]. Я.П. Ряппо зазначав: «До робітфаків часто-густо надсилають людей зовсім неписьменних та не-свідомих, що стають баластом вищої школи» [6, с. 1].

Отже, дотримуючись перекошеного класового підходу, держава проводила курс на зниження кваліфікаційного і загальнокультурного рівня інтелігенції.

Серед перших заходів по регулюванню соціального складу студентства слід відзначити чистки. В 1921 р. у ВНЗ республіки було проведено першу масову чистку за класовим принципом. Було виключено 4 тис. чоловік «різних контрреволюційних елементів» і 7 тис. таких, «що тільки вважалися студентами» [13, с.262]. Освітня підготовка, успішність при цьому до уваги не бралися.

В 1922 р. було проведено другу чистку, в результаті якої ВНЗ позбавилися ще близько 8 тис. студентів, переважно з числа «класово чужих елементів» [10, ф.4805, оп.1, спр.14, арк.140].

Того ж 1922 року було вперше затверджено положення про проведення чистки в ВНЗ республіки. При перевірці складу студентства, говорилося в постанові НКО УСРР від 5 січня 1922 р., слід було керуватися класовими принципами [11, ф.1, оп.20, спр.40, арк.1 зв.].

Регулярно проводились також так звані «соціально-академічні перевірки», в ході яких, під приводом покарання за порушення учбового процесу, з ВНЗ виключалися нащадки володарів великих промислових капіталів, а також колишніх дворян, купців, духовенства і чиновництва, особи дрібнобуржуазного походження [11, ф.1, оп.20, спр.1852, арк.43]. На практиці проведення перевірки вилилося у різноманітні перекошення і порушення елементарних громадянських прав. У спеціальному зведенні ДПУ «Про настрої студентства київських ВНЗ у зв'язку з соціально-академічною перевіркою» зазначалося, що мотиви відрахування дуже часто не відповідали дійсному становищу, виключалися студенти-відмінники, резолюції комісій були туманними і двозначними [11, ф.1, оп.20, спр.1852, арк.43].

Чистки і перерестрації, розгалуження системи робітфаків, регулювання соціального складу

вступників до ВНЗ врешті привели до того, що загальний соціальний склад студентства почав змінюватися у напрямку «пролетаризації». У 1926р. до ВНЗ було прийнято 28,5% робітників і 24,8% селян, разом – 53,3% (більше половини всього соціального складу студентства) [11, ф.1, оп.20, спр.2266, арк.39].

Зміни соціального складу студентства мали супроводжуватися його загальним «ідеологічним вихованням». Циркулярний лист ЦК КП(б)У всім губкомам і осередкам ВНЗ «Про боротьбу з буржуазною ідеологією у вузах» (кінець 1922 р.) пропонував такі форми боротьби, як посилення політико-освітньої роботи серед студентів, організація марксистських гуртків, введення марксистських курсів до соціально-економічних дисциплін. Одночасно партосередкам пропонувалося «вести партійну роботу серед студентства по підризу авторитету немарксистських професорів у їхньому трактуванні суспільних наук. Протистояти на кожній лекції буржуазним теоріям (індивідуалізм, ідеалізм, опортунізм, теорія «наука для науки» і т. д.) нашу теорію революційного марксизму і не перейматися тим, що не завжди вдається глибоко обгрунтувати заперечення...» [4, №10-11].

Для чіткого керівництва роботою в цій галузі у вересні 1922 р. при організаційно-інструкторському відділі ЦК КП(б)У було створено центральне бюро пролетарського студентства (Пролетстуд), відповідні бюро створювалися в губкомах. До завдань Пролетстуду входили керівництво роботою комуністичних осередків ВНЗ, організація студентів-комуністів для політосвітньої роботи серед позапартійного студентства та згуртування його пролетарської частини для боротьби з дрібнобуржуазною ідеологією» [11, ф.1, оп.20, спр.1485, арк. 13].

Можна констатувати, що зусилля контрагентів ідеологічної боротьби у ВНЗ спрямовувалися передусім не на глибоке опанування знаннями, до яких рекомендувалося ставитися як до «буржуазної брехні», а на протистояння з носіями цих знань. Не дивно, що загальний рівень викладання в вищій школі протягом 20-х років катастрофічно знижувався. Так, в 1926 р. серед педперсоналу педагогічних технікумів республіки (які належали до вищих педагогічних навчальних закладів) лише 50% осіб мали вищу освіту [5, с.9].

Вже в середині 20-х рр. з'ясувалося, що вища школа України відчуває нестачу кваліфікованих викладачів. Нестачу кадрів партійно-державне керівництво намагалось ліквідувати за рахунок таких методів, як підготовка нових викладачів зі складу соціально близьких до нової влади верств та залучення спеціалістів із виробництва.

Втім, у роки непу цей процес відбувався досить повільно. У 1927 році в огляді ЦК КП(б)У «Культурне будівництво в Україні» зазначалося, що вищу школу обслуговує переважно стара до-революційна професура. «Понад 2000 викладачів, – йшлося в огляді далі, – не мають належної наукової кваліфікації. Це викладачі з виробництва: інженери, агрономи, економісти» [11, ф.1, оп.20, спр.2499, арк.53].

Важливим засобом закріплення партійного впливу серед професорсько-викладацького складу ВНЗ було форсоване поповнення цього складу комуністами. Серед більш як шести тисяч викладачів і професорів мережі спеціальної освіти комуністів (не рахуючи викладачів соціально-економічних дисциплін) було не більше 10 чоловік [11, ф.1, оп.20, спр.1075, арк.146]. Тому в першій половині 20-х років було налагоджено систему партійної освіти, до якої входили школи ліквідації політнеписьменності і школи політписьменності підвищеного типу (нижчий ступінь), радпартшколи двох ступенів у повітах і губерніях (середній ступінь), Комуністичний університет і Інститут марксизму в Харкові (вища освіта).

Для прискореної комунізації професорсько-викладацького складу були створені так звані Інститути Червоної професури. Слухачами цих інститутів могли стати комуністи з партійним стажем не менше як три роки, а з 1925 р. – стажем п'ять років, які мали досвід партійної, радянської і громадської роботи.

Заходи по створенню лояльних до влади професорсько-викладацьких кадрів в системі вищої освіти негативно відбилися на загальному рівні кваліфікації педагогів ВНЗ. Стара професура штучно витіснялася з навчальних закладів, а викладачі, яких комуністичне керівництво надсилало на їх місця, відповідали в більшості випадків лише ідеологічним вимогам.

За даними наркомату освіти УСРР у 1924-1925 рр. у ВНЗ України працювало 2827 викладачів [10, ф.166, оп.15, спр.753, арк. 20-48], а вже у 1928 р., перед реорганізацією вищої школи, у ВНЗ УСРР нараховувалося 3083 викладачі. Багато з них були молодими. Вони, як правило, мали слабку науково-методичну підготовку. Характеризуючи склад викладачів ВНЗ, наркомат освіти України в 1929 р. відзначав, що вся маса викладачів потребує підвищення своєї наукової кваліфікації [10, ф.166, оп. 15, спр.257, арк.41].

Висновки. Таким чином, «політичне завоювання» більшовиками вищої школи України можна розцінювати як одну з основних складових частин політики радянської влади в галузі освіти в даний період. При цьому завдання «завоювання» були не освітніми, а суто політичними.

На зламі 20-30-х рр. ХХ ст. ці завдання були в основному виконані за рахунок витіснення старих фахівців новим кадрами – соціально близькими новій владі, але низькокваліфікованими. Результатом «політичного завоювання» стало різке зниження якості вищої освіти в Україні в 20-ті рр. ХХ ст.

Перспективою подальших досліджень є поглиблення вивчення процесу розвитку вищої школи в Україні у 20-х рр. ХХ ст., виявлення його регіональних особливостей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Директивы ВКП(б) и постановления советского правительства о народном образовании (1917-1947). Сб. документов. – М.-Л., 1947.
2. КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Вид 7, Ч.1. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954.
3. Культурне будівництво в Українській РСР. Зб. док., т.1. – К. : Держполітвидав УРСР, 1959.
4. Партробота у вузах //Известия ЦК КП(б)У. – Харків. – 1922. – №10-11.
5. Ролер І. Наші політехнікуми // Шлях освіти. – Харків.- 1926. – № 6-7.
6. Российский центр сохранения и изучения документов новейшей истории. – Ф. 17.
7. СУ УССР; 1919-1927, 1927-1934.- К.: Техніка, 1954.
8. Ткачова Л.І. Інтелігенція Радянської України в період перебудови основ соціалізму/ Л.І Ткачова. – К.: Наукова думка, 1985.
9. Харьковский государственный университет. 1905-1980. Исторический очерк. – Харьков: Вища школа, 1980.
10. Центральний Державний архів Вищих органів державної влади і державного управління України. – Ф.4805, 539, 166, 2717, 34, 1252.
11. Центральний Державний архів Громадських об'єднань України. Ф.1.
12. Шатунов М. Заочне навчання та вчитель // Шлях освіти. – Харків. – 1928. – № 2-3.
13. Шевчук Г.М. Культурне будівництво в Україні в 1921-1925рр./ Г.М. Шевчук. – К.: Вид-во АН УСРР, 1963.
14. Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція/ Г.В. Касьянов, В.М. Даниленко. – К.: Наук. думка, 1991.
15. Липинський В.В. Розвиток мережі загальної освіти дорослих в УСРР. у 20-і рр. // Історичні і політологічні дослідження. Видання Донецького державного уні-

- верситету, історичний факультет. – 2000. – №2. – С. 63–67.
16. Масненко В.В., Шаров І.Ф. Вчительство та становлення радянської школи на Україні в першій половині 20-х рр. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 11. – С. 100–104.
  17. Мірошниченко М.І., Мірошниченко В.І. До початків формування робітничо-селянської інтелігенції в Україні в 20-ті роки.//Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – 4968 с.
  18. Пузанов М.Ф., Терещенко Г.И. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР/ М.Ф. Пузанов, Г.И. Терещенко. – К.: Вища школа, 1980. – 232 с.
  19. Нариси історії української інтелігенції(перша половина ХХ ст.) В 3-х кн / Під ред. Ю.О. Курносова. – К.: Вид-во НАН України,1994. – Кн.1. – 153 с.
  20. 20.Очерки истории профессионально-технического образования в СССР / С.Я. Батышев, Н.Н. Кузьмин, Е.Г. Осовский и др. – М.: Педагогика, 1981. – 351 с.